

НАЛИВАЙКО Лариса Романівна,

д-р юрид. наук, професор,

заслужений юрист України,

Науково-дослідний інститут державного будівництва та
місцевого самоврядування НАПрНУ

ORCID ID: 0000-0002-7696-4223

ПРИНЦИПИ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ДИТИНИ, ЯКА ПОСТРАЖДАЛА ВНАСЛІДОК РОСІЙСЬКОЇ ВОЄННОЇ АГРЕСІЇ

Національний механізм захисту прав дитини, який очевидно потребував системного переосмислення і переформатування до війни, зіштовхнувся з безпрецедентним викликом – потребою невідкладно захистити дитинство від руйнівних наслідків російської воєнної агресії проти України. Війна не лише виявила інституційну слабкість системи захисту прав дитини, а й поставила під сумнів її спроможність ефективно реагувати на надзвичайні обставини.

Війна стимулювала переосмислення пріоритетів державної політики у сфері охорони дитинства, перехід від формальних підходів до реальних. Об'єктивно, що обставини воєнного часу зумовили розвиток і трансформацію національного механізму, наповнення його ефективними інструментами реагування на проблеми постраждалих дітей. Але цей процес потребує як інституційного посилення, так і оновлення законодавчої основи через приведення її до єдиних стандартів і принципів.

Проблематику захисту прав і свобод дитини в умовах воєнного стану та російської воєнної агресії у своїх працях розкривали такі вчені, як: Ю. Бисага, В. Галунько, І. Голосніченко, А. Закалюк, О. Зайчук, Б. Кістяківський, О. Китайка, А. Комзюк, М. Коржанський, М. Корнієнко, Н. Крестовська, Н. Матузов, Р. Матяшовська, О. Навроцький, А. Олійник, А. Ольхова, Н. Оніщенко, Н. Опольська, Н. Ортинська, М. Сірант, А. Сухарева, М. Хавронюк, О. Черняк, Л. Ярмол та інші. Однак, механізм забезпечення прав дитини в умовах воєнної агресії досі не спирається на єдині принципи. Все це

обумовлює потребу наукового осмислення принципів захисту прав і свобод дитини, яка постраждала внаслідок російської воєнної агресії та формування їх єдиної системи.

Характер воєнної агресії РФ не дозволяє жодній дитині знаходитись в абсолютній безпеці на території України. Ця теза є аксіоматичною для національного механізму забезпечення прав і свобод дітей. Воєнні дії створюють постійну загрозу для життя, здоров'я та нормального розвитку дітей. Отож, держава повинна бути готовою надати комплексний захист та відновити в найкоротші строки становище дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій.

В Резолюції Ради Безпеки ООН 1882 (2009) «Діти і збройні конфлікти» від 4 серпня 2009 р. визнано, що діти становлять значну частку серед людей, загиблих і скалічених у збройних конфліктах, у тому числі в результаті умисного перетворення їх в об'єкт нападу, невибіркового та надмірного застосування сили, невибіркового застосування наземних мін і касетних боєприпасів, поширеними випадками згвалтування та інших форм сексуального насильства щодо дітей, які відбуваються в контексті збройних конфліктів та в якості військової тактики¹. В Резолюція Ради Безпеки ООН 2225 (2015) «Діти і збройні конфлікти» від 18 червня 2015 року наголошено, що захист дітей в умовах збройного конфлікту має бути важливим аспектом будь-якої всеосяжної стратегії вирішення конфлікту, а також підкреслено важливість прийняття широкої стратегії запобігання конфліктам, яка дозволяла займатися першопричинами збройних конфліктів з метою посилення захищеності дітей на довгостроковій перспективі². В Доповіді Спеціального представника Генерального секретаря з питань дітей та збройних конфліктів від 08 січня 2025 року наголошено на масштабах і тяжкості серйозних порушень, здійснених протягом 2024-го року по відношенню до дітей в умовах збройного конфлікту, зокрема в таких державах як: Буркіна-Фасо, Ізраїль, Ірак, Колумбія, Пакистан, Ефіопія, Сирія, Демократична Республіка Конго, М'янма, Сомалі, Судан та Україна. У більшості випадків до загибелі та каліцтв дітей приводило застосування вибухових боєприпасів, включаючи зброю вибухової дії та вибухонебезпечні пере-

1 Резолюція Ради Безпеки ООН 1882 (2009) «Діти і збройні конфлікти» від 4 серпня 2009 р. URL: <https://childrenandarmedconflict.un.org/ru/document/resolution-1882-2009/>

2 Резолюція Ради Безпеки ООН 2225 (2015) «Діти і збройні конфлікти» від 18 червня 2015 року. URL: [https://docs.un.org/S/RES/2225\(2015\)](https://docs.un.org/S/RES/2225(2015))

житки війни, саморобні вибухові пристрої та наземні міни, у тому числі в населених пунктах³. Отже, попри наявність розвиненої системи міжнародно-правових стандартів та інституцій, міжнародні механізми захисту дітей в умовах війни залишаються недостатньо ефективними. Вони не супроводжуються реальними санкційними інструментами впливу, а механізми притягнення винних до відповідальності діють повільно та вибірково. У результаті – діти продовжують гинути та зазнавати поранень.

Це свідчить про потребу посилення саме національних механізмів контролю за становищем дітей в умовах воєнної агресії, а також удосконалення системи колективної відповідальності держав. Політика охорони дитинства має виходити з презумпції підвищеного ризику для кожної дитини, незалежно від її місця проживання чи статусу, що вимагає побудови багаторівневої системи захисту та ефективної реабілітації.

У контексті протидії наслідкам збройної агресії проти України особливого значення набуває формування системи принципів захисту дітей, які постраждали від воєнних дій. Така система принципів в умовах воєнного стану має бути не декларативною, а функціональною системою ідей, які б визначали спрямованість державної політики у сфері охорони дитинства. Однак, на сьогодні, в жодному національному нормативно-правовому акті їх не визначено навіть частково.

Дослідники у сфері забезпечення і, зокрема, захисту прав людини традиційно звертаються до тематики принципів їх здійснення. Принципи становлять концептуальну основу правового регулювання суспільних відносин та всіх напрямів правозастосовної діяльності. Саме завдяки їм система захисту прав людини набуває цілісності, послідовності, ефективності, осмисленості та організованості.

Принцип (від лат. *principium* – начало, основа) – це центральне пояснення, особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь⁴. В довідниковій юридичній літературі поняття «принцип» визначається як основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного

3 Доповідь Спеціального представника Генерального секретаря з питань дітей та збройних конфліктів «Діти і збройні конфлікти» № A/HRC/58/18 від 08 січня 2025 року. URL: <https://docs.un.org/A/HRC/58/18>.

4 Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. Л. О. Пустовіт та ін. Київ : Довіра, 2000. С. 762

права⁵. Отже, принципи становлять основу для правового врегулювання сфери захисту прав і свобод дитини, яка постраждала внаслідок російської воєнної агресії. Принципи мають виступати тим ідеологічним та методологічним стрижнем, що уможливить узгодженість і послідовність відповідної політики.

Принципи правового регулювання забезпечення прав та законних інтересів дітей в Україні є основоположними засадами, які впливають на формування та здійснення такого регулювання. Ці принципи тісно пов'язані з правовою культурою. Їм притаманні динамічність, комплексність та індивідуальний підхід. Вони значною мірою підпадають під вплив принципів, що закладені в основу правового регулювання прав дітей у європейському правовому просторі. Ці принципи слід розглядати як бажані орієнтири для всіх суб'єктів, які беруть участь у їх створенні чи реалізації, включаючи державу, компетентні місцеві органи та організації громадянського суспільства⁶. Захист прав дитини ґрунтується на системі загальних принципів, які мають універсальний характер і сформовані на основі міжнародних стандартів охорони дитинства.

Зі змісту Конвенції ООН про права дитини від 20.11.1989 р.⁷ можливо виділити наступні принципи захисту дитини: принцип рівності (ст. 2); принцип недискримінації (ст. 2); принцип забезпечення найкращих інтересів дитини (ст. 3); принцип відповідальності держави за захист і піклування, які необхідні для благополуччя дитини (ст. 3); принцип відповідальності держави за виживання і здоровий розвиток дитини (ст. 6); принцип запобігання розлученню дітей з батьками (ст. 9); відповідальність держави за боротьбу з незаконним переміщенням і неповерненням дітей із-за кордону (ст. 11); гарантування права дитини бути заслуханою з питань, яка її торкаються (ст. 12) та права вільно висловлювати свої думки (ст. 13); принцип відповідальності держави за вжиття необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів для захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства (ст. 19); принцип особливого державного захисту і допомоги дітям, які позбавлені сімейного оточення (ст. 20) та ін.

5 Принципи. Юридична енциклопедія : у 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2003. Т. 5. С. 110.

6 Черняк О. О. Деякі аспекти принципів правового регулювання прав дитини в Україні. URL: <https://www.ssaals.com.ua/wp-content/uploads/Shernyak-O.pdf>.

7 Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

Вказані принципи знайшли свій розвиток у вітчизняному законодавстві, однак Закон України «Про охорону дитинства» не фіксує їх навіть частково.

Моделі вітчизняної правової регламентації прав дитини притаманна низка особливостей: по-перше, для юридичної регламентації прав дитини є характерним їх закріплення в багатьох актах чинного законодавства, які мають різний предмет правового регулювання, різну юридичну силу, різну структуру і особливості регуляторного потенціалу; по-друге, базовим актом національного права, який передбачає зміст більшості прав дитини, є Закон України «Про охорону дитинства». Переважна кількість його положень закріплюють основоположні права дитини і мають соціальне наповнення; по-третє, у порівнянні з іншими категоріями фізичних осіб, правовий статус дитини передбачає значно ширший перелік прав, що вказує на легітимізацію особливого положення дитини в суспільстві і визнання всіма ланками державного управління в якості особливого об'єкта державного адміністрування⁸. Отож, було б виправданим поєднати цю розгалужену систему норм в єдиному кодифікованому нормативно-правовому акті під єдиною системою чітко визначених принципів.

У вітчизняній правовій науці вироблено обмежену кількість підходів до визначення змісту та системи принципів захисту прав дітей. Незважаючи на певні відмінності у формулюваннях, дослідники сходяться на тому, що такі принципи відображають основоположні засади державної політики у сфері охорони дитинства та реалізують міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини.

Так, Н. Крестовська зазначає, що ювенальне право України ґрунтується на таких принципах, як: принцип пріоритетності прав дитини; принцип рівності дітей незалежно від будь-яких обставин їх народження або актуального стану; принцип пріоритетності сімейних форм виховання дитини; принцип протекціонізму; принцип обов'язковості підготовки до дорослого життя; принцип поваги та толерантності; принцип забезпечення участі дітей у суспільному житті; принцип «*parens patria*», тобто прямої державної опіки над дитиною; принцип позитивної дискримінації; заохочення інституцій громадянського суспільства до дій в інтер-

8 Навроцький О. О. Забезпечення прав дитини в Україні: теоретичні і практичні засади адміністративно-правового регулювання: автореф. дис. ...докт. юрид. наук. Харків, 2018. С. 23.

есах дітей⁹. Н. Опольська до принципів правового захисту прав та свобод дитини пропонує віднести: принцип невідчужуваності та непорушності прав та свобод дитини; принцип гарантованості; принцип пріоритетності прав та свобод дитини; принцип активності дитини у захисті своїх прав та свобод; принцип пріоритетності сімейних форм виховання; принцип толерантності покарання та пом'якшення особистої відповідальності дитини; принцип недопущення найгірших форм дитячої праці¹⁰. О. Китайка до таких принципів відносить: а) принцип рівності дітей; б) принцип найкращого забезпечення інтересів дитини; в) принцип визнання за дитиною права на ім'я та на громадянство; г) принцип визнання за дитиною низки соціальних прав загального та особливого характеру; д) принцип посиленого державного піклування про дітей з особливостями розвитку; е) принцип сприяння забезпеченню повного та гармонійного розвитку дитини; є) принцип безкоштовності та обов'язковості освіти для дітей; ж) принцип пріоритетності захисту та допомоги дітям; з) принцип співмірності фізичного та морального впливу на дитину; і) принцип захисту дітей від дискримінації¹¹. Узагальнення наукових підходів дає підстави виділити низку загальних принципів захисту прав дитини, яка постраждала внаслідок російської воєнної агресії, серед них: принцип гуманізму; пропорційність; обґрунтованість; професіоналізм; оперативність; верховенство права; пріоритет найкращих інтересів дитини; недискримінація та інклюзивність; принцип відповідальності держави за життя, виживання і здоровий розвиток дитини; пріоритетність сімейного виховання та державного піклування; невідчужуваність і гарантованість прав дитини; принцип пріоритету права бути почутою; принцип захисту від усіх форм насильства, експлуатації й дискримінації; принцип забезпечення доступу до правосуддя, ювенальної юстиції та правової допомоги; принцип партнерства з інститутами громадянського суспільства у сфері охорони дитинства; принцип поваги до міжнародного гуманітарного права та ін.

Загальні принципи захисту прав дитини представляють собою єдину систему, у якій поєднуються гуманістичні та соціально-етичні цінності.

9 Крестовська Н. М. Принципи ювенального права України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. № 21. С. 66.

10 Опольська Н. М. Правове забезпечення прав та свобод дитини в Україні (загальнонормативний аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. С. 12.

11 Китайка О. В. Конституційно-правовий статус дитини в Україні та міжнародні ювенально-правові стандарти: дис. канд. ... юрид. наук. Одеса, 2018. С. 199.

Вони слугують основою для становлення спеціальних принципів захисту прав дитини як у мирний, так і у воєнний час.

Отож, розглянемо окремі з них.

Принцип найкращих інтересів дитини. Цей ключовий принцип покладено в основу міжнародного та національного механізму забезпечення прав і свобод дитини. Захист прав і свобод дитини, яка постраждала внаслідок російської воєнної агресії має всебічно базуватись на його сутнісних складових.

Так, згідно п. 1 ст. 3 Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989 р. в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини¹². Це положення знайшло продовження в національному законодавстві. Зокрема у ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. надано визначення забезпеченню найкращих інтересів дитини як дії та рішення, що спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності та враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити¹³. Принцип визначається основоположним як конвенційними так і звичаєвими нормами сучасного міжнародного права у період збройних конфліктів¹⁴. Він обумовлює низку позитивних зобов'язань саме держави у сфері реагування на порушення прав і свобод дитини в умовах війни.

При ухваленні всіх рішень, що стосуються дітей, найкращі інтереси останніх мають першорядне значення і повинні повністю й ефективно дотримуватися. Держава має позитивні зобов'язання щодо дітей, щоб будь-які вжиті заходи ніколи не шкодили їхньому здоров'ю та розвитку¹⁵. Поняття «найкращі інтереси дитини» має рамковий (орієнтовний) характер, отже не може містити вичерпного конкретного переліку таких інтересів. В межах суто юрисдикційних проваджень цей принцип повинен задовольняти не

12 Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.

13 Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.

14 Ольхова А. В. Принцип якнайкращого забезпечення інтересів дитини у міжнародному гуманітарному праві. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 350.

15 Олійник А. Сучасні виклики та актуальні проблеми захисту прав та інтересів дітей у цивільних та сімейних справах в умовах воєнного стану. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Zahist_ditei_voen_stan.pdf.

лише процесуальні потреби дітей, а й сприяти вирішенню інших організаційно-правових питань їх соціального захисту¹⁶. Принцип найкращих інтересів дитини реалізується лише в поєднанні із конкретним правом дитини. В умовах російської воєнної агресії особливо важливе застосування цього принципу під час захисту права на життя, здоров'я, честь та гідність, на захист від усіх форм насильства, на воз'єднання з сім'єю та ін.

Найкращі інтереси дитини – це дискреційний правовий критерій визначення потреб дитини, задоволення яких допоможе забезпечити її здоровий і нормальний фізичний, розумовий, моральний, духовний і соціальний розвиток в умовах свободи і достоїнства¹⁷. В рішенні ЄСПЛ по справі «Мамчур проти України» від 16 липня 2015 року вказано, що найкращих інтересах дитини – забезпечити її розвиток в безпечному, надійному і стабільному середовищі та в середовищі, що не є дисфункціональним¹⁸. Відповідно держава відповідальна за створення максимально сприятливих умов для життєдіяльності дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій.

Принцип відповідальності держави за життя, виживання і здоровий розвиток дитини. Цей принцип набагато ширший, ніж здається на перший погляд: він накладає зобов'язання на держави, які підписали Конвенцію ООН з прав дитини, контролювати не лише фізичний розвиток дітей, але й їх ментальний, духовний, моральний, психологічний та соціальний розвиток. Уряди мають «створити середовище», яке найкраще підходить для підготовки кожної дитини до самостійного життя у вільному суспільстві¹⁹. Принцип дотримання права дитини на виживання та здоровий розвиток встановлює, що держави не тільки повинні гарантувати дитині право на життя, але й діяти на користь підтримки та продовження життя дитини та її повноцінного фізичного і духовного розвитку. Термін «виживання» був запропонований представниками ЮНІСЕФ і ВОЗ під час розробки Конвенції, де він в подальшому і був закріплений, і під ним розуміли дії держав по скороченню смертності серед немовлят, контролю над основними дитячими хворобами та ін.

16 Веселов М. Захист прав неповнолітніх під час притягнення до адміністративної відповідальності. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2020. № 1 (108). С. 75.

17 Самофал М. М. Особливості процесу прийняття медичних рішень щодо дитини: пропозиції до законодавства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Вип. 21. Т. 1. Ч. 2. С. 267.

18 Справа «Мамчур проти України» № 10383/09 від 16 липня 2015 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a93#Text.

19 КОМПАС: посібник з освіти в області прав людини за участі молоді. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/children>.

Цей принцип був підтверджений Всесвітньою декларацією по забезпеченню виживання, захисту і розвитку дітей та Планом дій по здійсненню цієї Декларації, прийнятим на Всесвітній зустрічі на вищому рівні з приводу інтересів дітей у 1990 році²⁰. Держава в умовах відсічі російської агресії має надавати пріоритет заходам щодо збереження життя та здорового розвитку дітей, які вже постраждали від воєнної агресії, або можуть постраждати. Діти повинні бути захищені від смертельної небезпеки, наслідків воєнних дій, недостатності медичної допомоги та соціального захисту, а також від умов, що загрожують їхньому фізичному і психічному розвитку.

Це надскладне в умовах російської воєнної агресії завдання може мати достатньо чіткий алгоритм реалізації при ретельному та виваженому підході.

Зокрема, він повинен включати: визначення потенційних ризиків для дітей в розрізі населених пунктів та адміністративних одиниць; створення безпечного дошкільного та шкільного освітнього просторів; облаштування достатньої кількості доступних укриттів; оперативну та своєчасну евакуацію дітей та їх сімей з зони бойових дій; забезпечення медичної допомоги під час евакуаційних заходів, а також екстреної психологічної підтримки; забезпечення оптимальних тимчасових притулків для сімей з дітьми; реалізацію державних програм відновлення та реабілітації дітей; підтримку та переміщення в безпечні регіони дитячих будинків сімейного типу; впровадження програм підтримки вагітних жінок та профілактики ранньої дитячої смертності та ін.

Актуальним є запровадження в Україні єдиного підходу в забезпеченні прав дитини, яка отримала поранення, контузію, каліцтво, незалежно від отримання інвалідності, запровадження для таких дітей одноразової грошової допомоги; надання розширеного переліку необхідних їм медичних послуг та лікарських засобів. Це міжнародні злочини проти українських дітей, що не мають строків давності²¹.

Принцип рівності, недискримінації та інклюзивності. Принципи правової рівності й заборони дискримінації тісно взаємопов'язані, до-

20 Стичинська А. Б. Принципи прав і свобод дитини у формуванні державної і міжнародної політики. *Політикус*. 2022. № 1. С. 78.

21 Наливайко Л. Р. Правовий статус дитини, яка постраждала від війни. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 4. С. 79.

повнюють один одного, позаяк, правова рівність – основа правового статусу учасників суспільних відносин, а заборона дискримінації як принцип – додаткова гарантія правової рівності²². Принцип недискримінації створює умови, за яких устанавлюється неприпустимість обмеження прав, свобод і обов'язків людини залежно від антропологічних чи соціальних ознак²³. У рамках поняття «дискримінація» виокремлюють необґрунтованість як релятивну ознаку, що відображає дискусивні конкретно-історичні зміни в суспільстві, а отже, одна й та сама поведінка може з часом вважатись і дозволеною, і забороненою. При цьому дискримінація має певне нерелятивне ядро, яке передбачає розрізнення, виняток, обмеження, результатом якого є погіршення становища людини за ознаками раси, кольору шкіри, соціального походження, релігійних та інших переконань тощо²⁴. Водночас концепція недискримінації має як динамічний характер²⁵, так і сталу основу, що передбачає неприпустимість дій, які призводять до погіршення становища людини чи групи осіб.

Обмеження в застосуванні прав, що базуються на віці, похідні не стільки від того, що діти сприймаються «другорядними» членами суспільства, скільки від сприйняття позиції про поступовість розвитку людини. Тому на міжнародно-правовому рівні дитина в більшості випадків має той самий правовий статус, що і доросла особа²⁶. Захист та допомога дітям, які постраждали від російської воєнної агресії мають надаватися без дискримінації в будь-якій її формі. Всім дітям, які постраждали від війни має бути гарантовано рівний доступ до захисту. Однак, цей принцип не заперечує, а навпаки передбачає застосування індивідуальних підходів.

У справі «Тлімменос проти Греції» ЄСПЛ дійшов висновку, що право на захист від дискримінації в користуванні правами, гарантованими Конвенцією, також порушується, коли держава без об'єктивного і

22 Равлінко З. П. Заборона дискримінації: загальнотеоретичне дослідження : дис.... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2016. С. 86.

23 Іваній О. Принципи рівності, недискримінації та толерантності в реалізації права на освіту дітьми з особливими освітніми потребами. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2019. № 8 (92). С. 392.

24 Ковбасюк С. Напрями інституалізації недискримінації в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12. С. 261.

25 Наливайко Л.Р., Марценюк Л.В. «Безбар'єрна Україна»: проблеми та перспективи. *Нове українське право*. 2023. № 4. С. 82-93.

26 Лінник Н. В. Jus Cogens та права дитини. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/11580bda-1d3d-4c27-829e-0ff39cfebb07/content>.

достатнього обґрунтування відмовляється по-різному поводитися з особами, чиє становище є суттєво відмінним»²⁷. Постраждалі від війни діти знаходяться в різних обставинах, тому мають різні потреби. Державний захист має базуватися на диференційованому, персоніфікованому підході та бути достатньо гнучким і адаптивним, щоб вирішувати комплексно унікальної проблеми кожної дитини.

Особливого захисту потребують діти які вже знаходились у вразливому становищі, а також ті, чиє вразливе становище у довгостроковій перспективі було спровоковане війною.

Інклюзивність виступає самостійною категорією, яка тісно пов'язана з недискримінацією і позитивними діями. З точки зору науки адміністративного права принцип інклюзивності може бути кваліфікований як принцип-обов'язок, який зобов'язує державу не лише утримуватись від створення бар'єрів, але й активно виявляти та компенсувати існуючі нерівності²⁸. У сфері захисту прав дитини цей принцип означає створення інклюзивного середовища, у якому кожна дитина, незалежно від життєвих обставин чи особливих потреб, має рівний доступ до безпеки, освіти, медичної, психологічної, соціальної підтримки та ін.

Принцип пріоритету права бути почутою. Ефективна політика в інтересах дітей в кожній країні повинна ґрунтуватися на точному знанні і розумінні справжнього становища дітей, їх потребі способів якнайкращого задоволення цих їхніх потреб²⁹. Саме тому, державна політика щодо охорони дитинства має ставити в пріоритет безпосереднє залучення дитини до визначення її особистих потреб.

Невід'ємною умовою забезпечення найкращих інтересів дитини є урахування її думки. За міжнародними нормами правова система держави, діяльність її органів і установ в ювенальних правовідносинах мають враховувати принцип забезпечення дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що її стосуються, причому поглядам дитини повинна приділяється належна

27 Справа «Тлімменос проти Греції» від 06 квітня 2000 р. № 34369/97. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22it%22:\[%22001-58561%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22it%22:[%22001-58561%22]}).

28 Іванов Р. О. Принцип інклюзивності (inclusiveness). *Гендерна рівність та інклюзія у вищій освіті: від політик до реалізації* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. Дню науки та Дню Європи в Україні (Київ, 16 трав. 2025 р.) / М-во освіти і науки України, Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана, Навч.-наук. ін-т «Юрид. ін-т» ; Київ : КНЕУ, 2025. С. 197.

29 Сірант М. М. Механізми міжнародного права щодо захисту прав дитини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2015. № 824. С. 168.

увага згідно з її віком і зрілістю³⁰. Вплив війни на дитину може бути неочевидний, тому особливо важливо враховувати її думку стосовно необхідного обсягу її захисту та підтримки.

Діти, навіть у складних обставинах, здатні усвідомлювати свої потреби та очікування, тому їхня участь у прийнятті рішень щодо власної ситуації є невід'ємним елементом ефективного захисту. Ігнорування думки дитини може призвести до того, що заходи з її підтримки можуть бути формальними або не реалістичними. Такий підхід ґрунтується на принципі участі дитини, закріпленому у ст. 12 Конвенції ООН про права дитини, що передбачає право дитини бути заслуханою в усіх питаннях, що її зачіпають.

Принцип забезпечення доступу до правосуддя, ювенальної юстиції та правової допомоги. Кожна дитина, особливо в умовах воєнного стану, повинна мати реальне право на ефективний юридичний захист у випадку порушення її прав. Для дітей, які постраждали внаслідок війни, пріоритетно гарантувати доступ до правосуддя, забезпечити відновлення порушених прав, притягнення винних до відповідальності та отримання справедливого відшкодування.

Ювенальна юстиція у цьому контексті виступає інституційною формою захисту дітей, які постраждали від війни, що забезпечує гуманний, безпечний і недискримінаційний підхід. Не менш важливою складовою цього принципу є право дитини на безоплатну правову допомогу.

Належне розслідування кримінальних правопорушень проти дітей потребує ефективної інституційної основи. Гарантією належного захисту дитини в умовах війни є ефективність правосуддя, правової допомоги та недержавних правозахисних інституцій. Але, система правосуддя, яка повинна бути орієнтованою на дитину, часто не враховує специфічні потреби вразливих категорій осіб, зокрема дітей. Це призводить до додаткового психологічного тиску на неповнолітніх, що негативно впливає на їхній психоемоційний стан та результати судового розгляду. Наразі відсутні належні механізми підтримки дітей під час судових процесів, включаючи спеціалізовані методичні рекомендації для суддів та інших працівників правової системи, які б сприяли

³⁰ Веселов М. Принципи захисту прав неповнолітніх учасників адміністративно-деліктних відносин. *Адміністративне право і процес*. 2021. № 2 (33). С. 35.

створенню безпечного та дружнього до дитини середовища³¹. Посилення інституційної спроможності щодо реагування на порушення прав і свобод дитини в умовах воєнної агресії можливе через розвиток системи перехідного правосуддя, спрямованого на документування воєнних злочинів проти дітей та забезпечення їхнього права на правду, справедливість і відшкодування.

Отже, загальні принципи захисту прав і свобод дитини, яка постраждала внаслідок російської воєнної агресії є основоположними та універсальними, а їх реалізація забезпечить єдиний підхід в механізмі охорони дитинства в Україні. Однак, уможливлють обґрунтовану, багатовекторну, адресну та цілеспрямовану діяльність щодо захисту постраждалих дітей саме спеціальні принципи.

Ці принципи базуються на ідеях гуманізму та збагачують механізм охорони дитинства конкретними ідеалами, ціннісними орієнтирами щодо відновлення та гарантування прав дітей в умовах і наслідках воєнної агресії.

Враховуючи відсутність в науковій літературі та нормативно-правових актах цілісних концепцій щодо комплексу спеціальних принципів захисту прав і свобод дитини, яка постраждала внаслідок російської воєнної агресії до таких пропонується віднести наступні:

1. Принцип комплексного відновлення правового та фактичного становища постраждалої дитини. Цей принцип слід вважати керівним в системі спеціальних принципів захисту прав і свобод дитини, яка постраждала внаслідок російської воєнної агресії. Його зміст полягає в тому, що підхід до захисту і відновлення прав і свобод постраждалої дитини має бути цілісним, комплексним та охоплювати одночасно всі необхідні складові.

Відновлення прав дитини не може обмежуватися лише формальним поновленням правового становища чи компенсацією завданої шкоди. На основі вивчення індивідуального становища дитини, в якому вона опинилась внаслідок воєнної агресії, має бути застосовано комплекс заходів щодо відновлення її правового, фізичного, психічного, економічного, соціального, освітнього, культурного благополуччя.

31 Шорнікова С. О. Правосуддя, дружнє до дитини: шляхи вдосконалення підтримки вразливих осіб у судовій системі України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Серія ПРАВО. № 85. Ч. 4. С. 360.

Потреба застосувати саме комплексний підхід обґрунтована тим, що він суттєво раціоналізує, оптимізує і підвищить ефективність захисту прав і свобод дитини, яка постраждала внаслідок російської воєнної агресії. Звісно, він потребує міждисциплінарної координації між різними інституціями. Однак роль координатора можуть взяти на себе саме органи опіки і піклування, які надають конкретній дитині статус постраждалої внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів.

2. Принцип пріоритетного захисту прав і свобод дитини. Діти, що зростають в умовах воєн, захищені нормами міжнародного гуманітарного права як частина цивільного населення. Проте, з огляду на вразливість і потреби, пов'язані з дитячим розвитком, діти мають особливий захист. Деякі гарантії, передбачені міжнародно-правовими актами, стали частиною звичаєвого права³². Захист дітей під час війни повинен здійснюватися на основі принципу пріоритетності надання захисту і всілякої допомоги як найбільш уразливій категорії.

3. Принцип диференціації підходів щодо захисту прав дитини на підставі віку та статі. Вплив наслідків війни на дітей різних статей та вікових категорій не однаковий.

Діти різного віку зазнають конкретної шкоди в умовах збройних конфліктів.

Діти є жертвами і одночасно свідками воєнних злочинів. І чим старшою є дитина, тим чіткішим і свідомішим є її уявлення про злочинність дій російських військових, зокрема вбивство, катування, фізичне (сексуальне) насильство щодо батьків, рідних, знайомих тощо³³. Зрілість дитини прямо визначає те, на скільки глибоко вона може бути психологічно травмованою внаслідок воєнної агресії.

Дівчатка та хлопчики по-різному переживають воєнні дії, мають різні потреби у сфері безпеки, охорони здоров'я та психологічної підтримки. Наприклад, дівчата частіше зазнають сексуального насильства, а хлопці – вербування та використання у збройних формуваннях. В умовах війни діти можуть стати жертвами сексуального та гендерно зумовленого насильства, що, як відомо, по-різному впливає на представників різних статей.

32 Діти та збройні конфлікти: нормативно-правова база. URL: <https://warchildhood.org/ua/children-and-armed-conflict-legal-framework/>.

33 Островська Б. В. Діти війни: незаконна депортація, насильницьке переміщення та репатріація. *Нове українське право*. 2023. № 2. С. 65.

Для того, щоб всі діти в умовах воєнного конфлікту отримували достатній і належний захист та підтримку, необхідно чітко усвідомлювати, розрізняти та враховувати їх потреби у розрізі віку та статі.

4. Принцип невідкладного документування порушень прав дитини.

Його сутність полягає у оперативній, своєчасній, повній та достовірній фіксації кожного випадку порушення прав дитини, незалежно від місця, часу чи характеру правопорушення.

Правопорушення проти дитини характеризуються особливою цинічністю, небезпечністю та руйнівним впливом. Діти як об'єкти системної дискримінації та проявів насильства є найменш захищеною категорією населення й потребують додаткових гарантій реалізації і захисту їх прав та інтересів, особливо під час кризових ситуацій, зокрема збройних конфліктів³⁴. Отож, документування та розслідування правопорушень проти дитини в умовах війни мають бути особливо ретельними, виваженими, оперативними та чіткими.

З метою відновлення справедливості та майбутнього притягнення винних осіб до відповідальності держава та міжнародні інституції зобов'язані фіксувати всі факти злочинів проти дітей – убивств, поранень, депортацій, сексуального насильства, примусової асиміляції та ін.

На практиці повинні бути спеціалізовані співробітники поліції, слідчі, прокурори й слідчі судді, які пройшли підготовку щодо роботи з постраждалими дітьми та дітьми-свідками злочинів, і таким фахівцям доручатимуться справи дітей. Вимога щодо навчання має також поширюватися на групи реагування поліції, оскільки перше реагування має важливе значення для запобігання повторній віктимізації та для збереження цілісності подальшого розслідування через запобігання спотворенню доказів. Однак, оскільки наявність спеціалізованих груп швидкого реагування для відправлення в разі серйозних інцидентів за участю дітей є складною з точки зору логістики та надто ресурсоємною, має бути створена СОГ, яка гарантувала б, що щонайменше один член групи реагування поліції пройшов спеціальну підготовку для роботи в умовах, якщо є ознаки того, що виклик а) пов'язаний з потенційним злочином проти дитини або б) має один з інших кодів серйозних/насильницьких інцидентів, і на місці події присутня/при-

³⁴ Барчук В. О. Кримінально-правова відповідальність за залучення дітей до участі у збройних конфліктах. *Науковий вісник ХДУ. Серія Юридичні науки*. 2024. № 2. С. 39.

сутні дитина/діти. Цілком імовірно, що команді бракуватиме необхідних навичок, тож до роботи їй доведеться залучати сторонніх виконавців. Тому важливо, щоб були створені міжгалузеві та мультидисциплінарні координаційні механізми для забезпечення своєчасного залучення відповідних фахівців і щоб відповідний напрямок дій був викладений у СОП конкретних установ партнерів у межах системи правосуддя³⁵. Виправданим є залучення фахівців міжнародних організацій (ЮНІСЕФ, ОБСЄ, МКС) до процесу моніторингу та супроводу документування та розслідування злочинів проти дітей.

Доцільним є створення національних та міжнародних реєстрів злочинів проти дітей, що відбулися під час російської воєнної агресії проти України

5. Принцип недопущення повторного порушення прав і свобод дитини та повторної травматизації. Цей принцип тісно пов'язаний з попереднім, а його суть полягає в тому, що всі етапи документування, досудового розслідування та судового розгляду мають бути реалізовані таким чином, щоб не завдати дитині додаткових психологічних чи емоційних страждань. Крім того, захист її прав і свобод та відновлення становища дитини має бути достатнім для того, щоб не допустити повторних правопорушень.

6. Принцип обов'язкової евакуації дітей з зони бойових дій. Питання евакуації дітей є достатньо складним, однак історії відомі численні програми евакуації дітей у випадку військових конфліктів³⁶. Тривалий досвід забезпечення прав дітей в умовах воєнної агресії РФ та численні втрати дитячих життів через недбалість дорослих, обумовив складний підхід – евакуація дітей має бути обов'язковою і допускає застосування примусу.

Інформаційно-превентивні заходи відіграють критично важливу роль у забезпеченні своєчасної евакуації дітей із зон активних бойових дій. Забезпечення належної підготовки населення та завчасне проведення евакуації дозволяють уникнути ситуацій, коли діти залишаються в небезпеці через зволікання або відсутність можливостей виїзду³⁷. Отож, принцип

35 Керівні принципи та методика документування порушень прав дитини внаслідок сексуального насильства / Автори-упоряд.: П. Пархоменко, Г. Попов, І. Уримова, за заг. ред. О. Калашник. Київ: 2022. С. 4.

36 Марченко Н. С. Примусова евакуація дітей із зони бойових дій: проблеми та перспективи їх вирішення. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід*: мат. VII Міжнар. науково-практ. конф. (28 квітня 2023 року, м. Тернопіль). Тернопіль: ЗУНУ, 2023. С. 348.

37 Савенко Н. І. Проблематика примусової евакуації дітей з районів ведення бойових дій. *Вісник мариупольського державного університету*. Серія: Право. 2024. № 28. С. 99.

обов'язковості евакуації дітей має стати фундаментальним, при цьому застосування примусових заходів обов'язково має бути підпорядкованим вимогам доцільності, пропорційності обґрунтованості та найкращих інтересів дитини.

7. Недопущення вербування дітей для використання у воєнних діях і збройних конфліктах. У сучасних умовах, незважаючи на вплив міжнародних правових актів, неповнолітні продовжують брати участь у бойових діях та збройних конфліктах повсюду світу. Діти стають не лише жертвами, а й злочинцями. Дітей перетворюють на засіб ведення війни, систематично вербують у військові формування або викрадають як дітей-солдат. Для вирішення цієї глобальної проблеми міжнародному співтовариству необхідно посилити заходи щодо запобігання участі дітей у збройних конфліктах шляхом посилення санкцій проти країн, які порушують права дітей³⁸. Дітей, завербованих до збройних сил противника слід розглядати як жертв, оскільки щодо них відбулось порушення низки норм міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного прав.

Незалежно від різних форм цього явища, згідно з міжнародним правом, вербування й експлуатацію дітей розглядаємо як серйозну форму насилля стосовно дітей, хоча її характер і ступінь тяжкості можуть бути різними, залежно від ситуацій. Залучення до бойових дій супроводжується серйозними коротко- й довгостроковими впливами як на особистість дитини, так і на подальший розвиток суспільства в цілому, через неминучу згубність наслідків. Це не лише демографічні втрати, але й важкі фізичні та емоційні травми. Участь дітей у військових угрупованнях спричиняє стигматизацію та підвищує ймовірність застосування до них насильства з боку правоохоронних органів, збройних сил та інших осіб, після їх повернення, демобілізації або арешту³⁹. Дітям, які досягли віку кримінальної відповідальності має бути гарантовано розгляд їх справи в рамках ювенальної юстиції.

8. Принцип негайного повернення та реінтеграції депортованих дітей. Вказаний принцип обумовлює зобов'язання держави забезпе-

38 Ніколайчук С. Захист прав дітей в умовах воєнного стану: проблеми теорії та практики. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 4 (119). С. 98.

39 Клименко О. Залучення дітей до участі в збройних конфліктах: моделі та методи вербування (український досвід). *Соціологічні студії*. 2019. № 2 (15). С. 9.

чити якнайшвидше повернення дітей, незаконно вивезених (депортованих) або утримуваних на території рф чи РБ, а також створення умов для їх безпечної, гідної та всебічної реінтеграції, подолання наслідків асиміляції. Він базується на міжнародно визнаній забороні депортації цивільного населення та особливо дітей в умовах конфлікту, передбаченій комплексом міжнародних стандартів, що визначені у Конвенції ООН про права дитини від 1989 р., Женевських конвенціях від 1949 р., Гаазькій конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 1980 р. та ін.

Переміщення дітей, яке здійснює рф, порушує всі вимоги, встановлені нормами міжнародного гуманітарного права, адже відсутня єдина допустима підстава для такої евакуації, і рф не виконує вимог щодо отримання дозволів від відповідальних осіб та сповіщення держави громадянства і надання інформації про дітей, необхідної для їхнього повернення. Такі дії мають ознаки злочину депортації та примусового переміщення⁴⁰. Точну кількість вивезених до росії та Білорусі українських дітей встановити дуже складно. Вказана вище цифра відображає лише ту кількість депортованих та/або примусово переміщених на тимчасово окуповані території України дітей, про яких відомо державі Україна. Встановлення відповідних фактів ускладнене обмеженням доступом до окупованої території, відсутністю доступу до території рф, а також систематичними відмовами представників росії надати інформацію про депортованих та примусово переміщених дітей⁴¹. Але від України вимагається невідкладне встановлення місцеперебування депортованих дітей, їх якнайшвидше повернення, забезпечення комплексного супроводу цього процесу, а також реабілітації та реінтеграції після повернення.

Оскільки наразі жодна міжнародна правозахисна організація не має доступу на територію рф з метою сприяння поверненню незаконно депортованих українських дітей, співпраця національних та іноземних (зокрема опозиційних російських та білоруських) неурядових громадських організацій є великим внеском у допомогу державі в розшуку та по-

40 Депортація громадян України з території ведення активних бойових дій чи з тимчасово окупованої території України на територію Російської Федерації та Республіки Білорусь: аналітичний звіт. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/01/deportation_ukr.pdf.

41 «Переопилени». Системна російська політика знищення української ідентичності дітей: спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо ситуації із забезпеченням прав дитини в умовах збройної агресії проти України. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/pereopileni-sistemna-rosijska-politika-znishchennya-ukrayinskoyi-identichnosti-ditej-ombudsman-prezentuvav-specialnu-dopovid.

верненні українських дітей⁴². Слід визнати, що мета повернути викрадених дітей та сприяти їх возз'єднанню з сім'єю видається складною, однак досягти її реалістично і на етапі повоєнного відновлення.

9. Принцип поєднання міжнародної та національної відповідальності за захист дитинства в умовах війни. Захист дітей, які постраждали від війни вимагає об'єднання зусиль міжнародної спільноти, спрямованих на запобігання подальшим злочинам, повернення депортованих дітей, забезпечення повоєнної реабілітації. Реалізація цього принципу обумовлена положеннями Конвенції ООН про права дитини, Женевськими конвенціями та іншими актами;

Припинення та запобігання порушенням прав дітей у збройних конфліктах вимагає узгоджених, спільних та постійних зусиль, що ґрунтуються на принципах Конвенції ООН про права дитини. Це має починатися з політичної волі урядів щодо повного виконання Конвенції та супроводжуватися належним рівнем залучення, заходами щодо підзвітності та виділенням ресурсів для забезпечення цих прав за підтримки всіх зацікавлених сторін⁴³. Ефективне припинення та запобігання порушенням прав дітей у збройних конфліктах має бути підкріплено ресурсами, що уможливають справедливую сатисфакцію та відновлення для кожної окремої дитини. Основними джерелами компенсації шкоди, завданої дітям внаслідок російської воєнної агресії мають стати конфісковані активи держави-агресора.

Підводячи підсумки, слід зауважити що вказаний перелік спеціальних принципів не є вичерпним. Він потребує подальшого наукового осмислення та розвитку. Зокрема до спеціальних принципів можна віднести принципи захисту права на приватність постраждалої дитини, принцип гарантування доступу до гуманітарної допомоги, принцип недопущення примусового внутрішнього переміщення та інші.

Висновки.

На основі проведеного дослідження пропонуються наступні висновки:

42 Островська Б. В. Діти війни: незаконна депортація, насильницьке переміщення та репатріація. *Нове українське право*. 2023. № 2. С. 65; Наливайко Л. Р., Грицай І., Дніпров О. С. Неурядові правозахисні організації України : навч. посіб. Київ: Хай-Тек Прес, 2014. С. 77.

43 An Even Darker Year for Children's Rights in Armed Conflict: The International Community Must Rally behind the Convention on the Rights of the Child. <https://childrenandarmedconflict.un.org/2025/02/an-even-darker-year-for-childrens-rights-in-armed-conflict-the-international-community-must-rally-behind-the-convention-on-the-rights-of-the-child/>.

1. Принципи становлять основу для правового врегулювання сфери захисту прав і свобод дитини, яка постраждала внаслідок російської воєнної агресії. Принципи мають виступати тим ідеологічним та методологічним стрижнем, що уможливить узгодженість і послідовність відповідної політики. Принципи захисту прав і свобод дитини, яка постраждала внаслідок російської воєнної агресії слід поділяти на загальні та спеціальні.
2. Захист прав дитини ґрунтується на системі загальних принципів, які мають універсальний характер і сформовані на основі міжнародних стандартів охорони дитинства. Загальні принципи захисту прав дитини представляють собою єдину систему, у якій поєднуються гуманістичні та соціально-етичні цінності. До загальних принципів захисту прав дитини, яка постраждала внаслідок російської воєнної агресії пропонується віднести: принцип гуманізму; пропорційність; обґрунтованість; професіоналізм; оперативність; верховенство права; принцип найкращих інтересів дитини; рівність, недискримінація та інклюзивність; принцип відповідальності держави за життя, виживання і здоровий розвиток дитини; пріоритетність сімейного виховання та державного піклування; невідчужуваність і гарантованість прав дитини; принцип пріоритету права бути почутою; принцип захисту від усіх форм насильства, експлуатації й дискримінації; принцип забезпечення доступу до правосуддя, ювенальної юстиції та правової допомоги; принцип партнерства з інститутами громадянського суспільства у сфері охорони дитинства; принцип поваги до міжнародного гуманітарного права та ін.
3. Уможливлюють обґрунтовану, багатовекторну, адресну та цілеспрямовану діяльність щодо захисту постраждалих дітей саме спеціальні принципи. До них пропонується віднести: принцип комплексного відновлення правового та фактичного становища постраждалої дитини; принцип пріоритетного захисту прав і свобод дитини; принцип диференціації підходів щодо захисту прав дитини на підставі віку та статі; принцип невідкладного документування порушень прав дитини; принцип недопущення повторного порушення прав і свобод дитини та повторної травматизації; принципи захисту права на приватність постраждалої дитини; принцип гарантування дос-

тупу до гуманітарної допомоги; принцип недопущення примусового внутрішнього переміщення; принцип обов'язкової евакуації дітей з зони бойових дій; недопущення вербування дітей для використання у воєнних діях і збройних конфліктах; принцип негайного повернення та реінтеграції депортованих дітей; принцип поєднання міжнародної та національної відповідальності за захист дитинства в умовах війни та ін.

4. Виправданим поєднати розгалужену систему норм у сфері охорони дитинства в єдиному кодифікованому нормативно-правовому акті під єдиною системою чітко визначених принципів.

DOI: 10.51587/9798-9917-51971-2026-025-47-67

ТИМОШЕНКО Віра Іванівна,
д-р юрид. наук, професор,
Національна академія внутрішніх справ
ORCID ID: 0000-0003-2947-5627
Київ, Україна

ІДЕЇ КУЛЬТУРАЛЬНОЇ КРИМІНОЛОГІЇ У ПОПЕРЕДЖЕННІ ЗЛОЧИННОСТІ

Сучасний етап розвитку світової та вітчизняної кримінологічної науки відзначається підвищеною увагою до феномену культури. Культура – це ідеї, ідеали, норми, цінності, які завжди є творінням людини. Культура виявляється в моделях поведінки, засобах і результатах діяльності, входить у поняття цивілізації, є її духовною складовою. При цьому цивілізація стала результатом пристосування людини до навколишнього середовища. Злочинна ж субкультура конфліктує із домінуючими цінностями та намагається їх підмінити. Вона впливає на основну культуру прямо і опосередковано. Важливу роль у цьому відіграють пісні, книги та фільми про життя злочинців. Дослідження взаємозв'язку культури та злочинності перебуває в центрі уваги культуральної кримінології, яка розглядається як одне з істотних досягнень кримінологічної теорії та основа практики, зокрема механізму впливу на особистість злочинця, на злочинність